

การศึกษาแนวคิดสุนทรียศาสตร์ของปราสาทนครวัด
An analytical study of aesthetical concept in of
the angkor wat

พระโอรส ปณณสีโล (เกง)^๑
พระมหาสุพัทธ์ วชิราวุธ,ดร.^๒

บทคัดย่อ

การศึกษาวិเคราะห์แนวคิดสุนทรียศาสตร์ในปราสาทนครวัด ผู้วิจัยศึกษาในวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาแนวคิดทฤษฎีสุนทรียศาสตร์ (๒) เพื่อศึกษาประติมากรรมในปราสาทนครวัด (๓) วิเคราะห์แนวคิดสุนทรียศาสตร์ประติมากรรมในปราสาทนครวัด ผลการศึกษาพบว่า

สุนทรียศาสตร์เป็นปรัชญาที่ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องความสวย ความงามสำหรับทฤษฎีที่เป็นเกณฑ์ตัดสินความงามมี ๓ ทฤษฎีคือ ทฤษฎีวิัตถุวิสัย ทฤษฎีทฤษฎีอัตนัยนิยม ทฤษฎีสัมพัทธ์วิสัย ประติมากรรมของปราสาทนครวัด มีลักษณะความงามที่เป็นเอกลักษณ์บ่งบอกถึงเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ความเชื่อความศรัทธา ความดีของบุคคลในสมัยนั้นประติมากรรมของปราสาทนครวัดที่ปรากฏ มีทั้งประติมากรรมที่สร้างขึ้นในคติความเชื่อศาสนาฮินดู ประติมากรรมของปราสาทนครวัด มี ๓ ลักษณะคือ ๑. ประติมากรรมลอยตัว ๒.ประติมากรรมนูนต่ำ ๓.ประติมากรรมนูนสูง

แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาความมีอยู่ของความงามแล้ว ความงามในประติมากรรมปราสาทนครวัด มีลักษณะที่สอดคล้องและมีความสัมพันธ์กับความเชื่อศาสนาจากกล่าวได้ว่า ความมีอยู่ของความงามในประติมากรรมปราสาทนครวัด ก็คือความดีการที่จะตัดสินว่าความงามนั้น มีอยู่หรือไม่ต้องพิจารณาถึงคุณค่าแห่งความดีไปด้วย

คำสำคัญ : สุนทรียศาสตร์,ปราสาทนครวัด

Abstract

Analytical Study of Aesthetic Concepts in Angkor Wat The researcher studied three purposes: (1) to study the theories of aesthetics (2) to study the sculptures in Angkor Wat (3) to analyze the aesthetic concept of sculpture in Angkor Wat The study indicated that

Aesthetics is a philosophy that studies beauty. Aesthetics for aesthetic theory. There are three theories, namely, objectivity theory. Theory of subjective theory Relativity of Sculpture of Angkor Wat It features unique aesthetics, a history of faith, faith. The good of the people in those days, the sculpture of Angkor Wat that appeared.

^๑นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

^๒อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

There are sculptures created in the Hindu faith. The sculpture of Angkor Wat has 3 types: 1. Floating sculpture 2. Low relief sculpture 3. High sculpture

However When considering the existence of beauty. Beauty in the temple sculpture Angkor Wat Have a consistent and relevant relationship with religion. The beauty of sculpture in Angkor Wat It is good to judge whether beauty is there or not to consider the value of good.

Keywords : Aesthetics, Angkor Wat

๑. บทนำ

สุนทรียศาสตร์เป็นสาขาหนึ่งของคณวิทยา (Axiology) หรือทฤษฎีคุณค่าซึ่งเป็นสาขาย่อยของคณวิทยาอีก ๒ สาขา คือตรรกศาสตร์และจริยศาสตร์ (Logic and Ethics) ศาสตร์ทั้ง ๓ นี้ถือได้ว่าเป็นศาสตร์แห่งการหาคคุณค่าที่เป็นคุณค่าพื้นฐานของมนุษย์ ๓ ประการด้วยกัน ก็คือ ความจริง ความดี ความงาม ตามลำดับ

ปราสาทนครวัด เป็นหนึ่งในอุทยานประวัติศาสตร์ของประเทศกัมพูชา จัดได้ว่าเป็นปราสาทหินที่ใหญ่โตที่สุดในกัมพูชาที่โดดเด่น มีเอกลักษณ์ในงานเชิงช่างที่งดงามสอดคล้องกับคติธรรมความเชื่อที่ถ่ายทอดออกมาเป็นงานที่อ่อนช้อยงดงามได้อย่างลงตัว ถึงแม้ว่าปราสาทนครวัด จะเป็นศาสนสถานที่ย้ายไปแล้วในอดีต แต่ปัจจุบันปราสาทนครวัดกลับมีชีวิตชีวาขึ้นมาพร้อมทั้งยังมีความสำคัญกับสังคมในฐานะเป็นที่ให้ความรู้ในศาสตร์แขนงต่างๆ^๓

ดังนั้นการที่ปรากฏการความงามเกิดขึ้นกับมนุษย์ ส่วนหนึ่งมาจากธรรมชาติ และอีกส่วนหนึ่งมาจากสิ่งที่มนุษย์ได้สร้างขึ้นโดยมีเหตุผลบางอย่าง^๔ แต่การที่มนุษย์จะสร้างงานที่มีคุณค่าทางศิลปะก็ล้วนต้องอาศัยวัตถุประสงค์ต่างๆในธรรมชาติ หรืออาศัยรูปแบบลักษณะต่างๆในธรรมชาติเช่นเดียวกัน ฉะนั้นศิลปะจึงเป็นเรื่องของธรรมชาติเพราะทั้งสองอย่างมีความสัมพันธ์กันในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาตินั้น ถ้าหากว่าเรา เป็นผู้เข้าใจมอง ไม่มีสิ่งใดที่จะไม่เป็นสุนทรียะ อันนี้พูดไปตามภาษาของนักศิลปะที่มองทุกอย่างเป็นศิลปะ เหมือนกับธรรมชาติก็เหมือนกัน ผู้ที่เป็นนักธรรมะก็จะย่อมมองเห็นความเป็นไปต่าง ๆ ในโลกทุกแง่ทุกมุม เป็นคติธรรมได้ ในธรรมชาติหรืองานศิลปะต่างๆที่มนุษย์สร้างขึ้น ก็คือสุนทรียศาสตร์ที่แฝงอยู่กับสิ่งๆนั้น อุทยานปราสาทนครวัด เป็นหนึ่งในอุทยานประวัติศาสตร์ของประจักษ์พูชา ซึ่งถือได้ว่า มีความสำคัญและมีคุณค่าทางจิตใจ ในทางพุทธศาสนาเองก็เห็นว่า ศิลปวัตถุสามารถทำหน้าที่นี้ได้ ถ้านำพาให้คนตระหนักถึงศีลธรรมอันดี เพราะว่าศิลปะเป็นสื่อที่อธิบาย ถ่ายทอดอุดมคติต่าง ๆ รวมถึงจริยธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพที่ดีที่สุดในทางหนึ่ง เช่นเดียวกับข้อเสนอของ เซนต์ ออกัสติน นักปรัชญาในยุคกลางซึ่งเห็นว่า “ ความหลอกลวงของศิลปะ” สามารถเป็นเครื่องมืออันสำคัญที่จะช่วยให้คนเรารู้และเข้าใจถึงความจริงได้ง่าย เช่นเดียวกับความเห็นของ อิมมานูเอล คานท์เห็นว่า การสร้างสรรค์งานศิลปะเป็นอัจฉริยภาพ หรือความสามารถส่วนตัวของศิลปินที่ไม่สามารถสอนกันได้และไม่เหมือนวิทยาศาสตร์ งานศิลปะสามารถรับใช้ศีลธรรมได้ในแง่ของ

^๓ มา โบ “ต้นกำเนิดนครวัด” กระทรวงพัฒนานครวัดเสียมเรียบ (ม.ป.ม. ๒๕๑๓.) หน้า ๕๓.

^๔ ตรึง งาม “ประวัติศาสตร์กัมพูชา” (ภาค ๑-๒) (สำนักพิมพ์อมรม พ.ศ ๒๕๑๓) , หน้า ๘๑.

สัญลักษณ์ (Symbol) แต่เนื่องในสังคมปัจจุบันเป็นสังคมที่เน้นเรื่องการศึกษา การรอบรู้ในทางวิชาการ สร้างสัญลักษณ์ให้เห็นเป็นรูปร่างนั้นถูกสร้างขึ้นด้วยความเข้าใจ อิ่มเอมใจ และรู้คุณค่าด้วยมิใช่สัญลักษณ์ที่มีความหมายคลุมเครือ

งานที่ศิลปินสร้างสรรค์ขึ้นไม่เพียงใช้ฝีมือเท่านั้นแต่ยังอาศัยความคิดและจิตวิญญาณสร้างด้วยรูปแบบศิลปะภายใต้ร่มเงา ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเป็นส่วนที่ถูกนำมาพอกพูนเป็นเปลือกนอกห่อหุ้มแก่นภายในอันเป็นสาระที่เป็นความงาม ในพุทธศาสนาจึงมีศิลปวัตถุมากมายที่เป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนเรื่องราวต่างๆในพุทธศาสนาเพื่อเป็นตัวกระตุ้นให้มนุษย์เข้าถึงความจริงด้วยสติปัญญาอันเป็นหลักการสำคัญของพุทธปรัชญาที่มีการปรับความหมายจากมุมมองทางศาสนาแบบเดิมมาสู่ความคิดให้เป็นโลกปัจจุบันเชิงปรัชญาอันมีเหตุผลรองรับการใช้ศิลปะเป็นตัวกระตุ้นเป็นการสนับสนุนอย่างหนึ่งที่ชักจูงใจให้ศาสนิกชนเชื่อถือและมีความศรัทธาในศาสนายิ่งขึ้น เช่น งานจิตรกรรม สถาปัตยกรรม และประติมากรรมมีความสำคัญอย่างยิ่งในการดำรงวิถีชีวิตนับตั้งแต่เกิดจนตายของมนุษย์ภายในสังคมและวัฒนธรรมที่มีการพึ่งพาอาศัยความเชื่อความศรัทธาร่วมกันระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และสิ่งต่าง ๆ^๕ เป็นสื่อสัญลักษณ์ของผู้คนในแต่ละชุมชนที่แสดงถึงเชื้อชาติเผ่าพันธุ์และความแตกต่างทางวัฒนธรรมของชุมชนในแต่ละแห่งนั้นด้วย ภายใต้สังคมที่มีวัฒนธรรมความเชื่ออันถือเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้คน เช่น ความเชื่อเรื่อง ของนรก สวรรค์ การเกิดและชีวิตหลังความตาย ความเชื่อเหล่านี้แสดงถึงแนวคิดทางอภิปรัชญาในพุทธศาสนาแบบชาวบ้านอีกด้วย (Popular Buddhism) คือมีการผสมผสานความเชื่อแบบดั้งเดิมและคติทางศาสนาพราหมณ์มาใช้ ดังปรากฏในสถานที่ต่างๆจากความสงสัย อยากที่จะเข้าใจในสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในคติความเชื่อของฮินดู

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์แนวคิดสุนทรียศาสตร์ในประติมากรรมในปราสาทนครวัด ซึ่งผู้วิจัยมีแนวคิดที่อยากจะทราบว่า ประติมากรรมในปราสาทนครวัดนั้น จะได้มีคุณค่าของความงาม ของความดี และความจริงได้อย่างไร

๒. วัตถุประสงค์

๑. เพื่อศึกษาแนวคิดทฤษฎีสุนทรียศาสตร์
๒. เพื่อศึกษาประติมากรรมในปราสาทนครวัด
๓. วิเคราะห์แนวคิดสุนทรียศาสตร์ประติมากรรมในปราสาทนครวัด

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ที่เป็นภาพถ่ายมาประกอบในการวิเคราะห์ข้อมูลและมีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

๑. ศึกษาจากภาพถ่ายประติมากรรมในปราสาทนครวัดและรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ต่างๆ ได้แก่ หนังสือ บทความ ข้อเขียนและเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับสุนทรียศาสตร์

^๕ นาวิน ปัญญาหาญ, “ สุนทรียศาสตร์เชิงพุทธในผ้าทอเมืองน่าน ”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), ๒๕๕๑:

๒. ศึกษาและค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากวิทยานิพนธ์ต่างๆที่เกี่ยวข้องกับสุนทรียศาสตร์ทั้งปรัชญาตะวันตกและตะวันออก

๓. วิเคราะห์ปรัชญาแนวคิดและอิทธิพลในการสร้างสรรค์ผลงาน รวมทั้งลักษณะรูปแบบผลงานประติมากรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับปราสาทนครวัด

๔. สรุปผลการวิจัยและนำเสนอองค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดสุนทรียศาสตร์ประติมากรรมในปราสาทหิน พร้อมข้อเสนอแนะเพื่อต่อยอดงานวิจัยต่อไป

๔. ผลการศึกษา

๑. **แนวคิดทฤษฎีสุนทรียศาสตร์** สุนทรียศาสตร์ เป็นปรัชญาส่วนหนึ่งในปรัชญาสาขาคุณวิทยา (Axiology) ที่ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องความสุข ความงาม ความไพเราะโดยเฉพาะอย่างยิ่งความงามด้านศิลปะเพื่อหามาตรการสำหรับตัดสินความงาม ความงามเป็นความรู้สึกของจิตใจจะมีมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับธรรมชาตินิสัยส่วนบุคคลและการฝึกอบรม ความงามเป็นคุณสมบัติในทางศีลธรรมพุทธิปัญญาและรูปสมบัติ ซึ่งอาจโน้มน้าวใจเราให้เกิดความรู้สึก และความปลาบปลื้มยินดีด้วยความสมบูรณ์ของรูป สี เสียง ถ้อยคำ และความคิด ความงามเป็นความกลมกลืนระหว่างเนื้อหากับรูปแบบความงามในแง่ของปรัชญาเป็นเรื่องราวของการพิจารณาถึงความเหมาะสมประโยชน์ มีคุณค่าต่อสังคม สุนทรียะ มีส่วนประกอบเพื่อพัฒนาบุคลิกภาพต่างๆ ของแต่ละบุคคลให้เหมาะสมกลมกลืนสำหรับการตัดสินคุณค่าทางความงามนั้น ไม่สามารถใช้กฎเกณฑ์หรือเหตุผลที่เป็นรูปธรรมมาพิสูจน์ได้ อย่างคณิตศาสตร์หรือวิทยาศาสตร์ จึงทำให้เกิดทฤษฎีในการตัดสินคุณค่าทางสุนทรียะหลายทฤษฎีซึ่งเกี่ยวข้องกับจิตของผู้รับรู้ วัตถุทางสุนทรียะและความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองสิ่งนี้ นักปรัชญาและนักสุนทรียศาสตร์ได้เสนอทฤษฎีทางความงาม ซึ่งเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปถึงความมีอยู่ของความงามไว้ด้วยกัน ๔ ทฤษฎี คือ ทฤษฎีอัตนัยนิยม (Subjective Theory) ทฤษฎีปรนัยนิยม (Objective Theory) ทฤษฎีสัมพัทธนิยม (Relative Theory) และ ทฤษฎีอุบัติการณ์ใหม่ (Emergent Theory of Value) โดยมีแนวคิดที่ต่างกัน

๒. **ประติมากรรมในปราสาทนครวัด** ประติมากรรมของปราสาทนครวัดได้สร้างในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ (พ.ศ. ๑๖๕๐ - ๑๖๙๓) จุดประสงค์เพื่อสร้างอุทิศถวายแก่พระวิษณุเทพในศาสนาฮินดูหรือศาสนาพราหมณ์ และยังใช้เป็นราชสุสานเก็บพระศพของพระองค์ ซึ่งประติมากรรมที่ปรากฏในปราสาทนครวัดมี ๓ ลักษณะคือ ๑.ประติมากรรมลอยตัว ๒.ประติมากรรมนูนสูง ๓.ประติมากรรมนูนต่ำ ประติมากรรมที่ปรากฏมีทั้ง รูปเทพเจ้า รูปสัตว์ รูปเทพที่ดาตตลอดทั้งรูปที่อธิบายประวัติศาสตร์ความเป็นมาของกษัตริย์ในสมัยต่าง ๆ ซึ่งประติมากรรมส่วนมากจะสะท้อนและมีแนวคิดมาจาก ความเชื่อ วิถีชีวิตของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งนับถือพระเจ้าเป็นหลัก

๓. **วิเคราะห์แนวคิดสุนทรียศาสตร์ประติมากรรมในปราสาทนครวัด** พิจารณาความมีอยู่ของความงามแล้ว ความงามของประติมากรรมในปราสาทนครวัดมีลักษณะที่สอดคล้องและมีความสัมพันธ์กับความเชื่อศาสนา อาจกล่าวได้ว่า ความมีอยู่ของความงามของประติมากรรมในปราสาทนครวัดก็คือความดี การที่จะตัดสินว่าความงามนั้นมีอยู่หรือไม่ต้องพิจารณาถึงคุณค่าแห่ง

ความดีไปด้วย เพราะฉะนั้นความงามของประติมากรรมในปราสาทนครวัดจึงมีลักษณะที่ไม่เหมือนแนวคิดตะวันตก หากนำแนวคิดทั้ง ๓ ทฤษฎีดังกล่าวมาตัดสินอาจทำให้ไม่เข้าถึงความมีอยู่ของความงามได้ ความงามของประติมากรรมในปราสาทนครวัดนอกจากจะมีคุณค่าทางสุนทรียภาพแล้ว แต่ก็ยังมีประติมากรรมที่ให้ความจริงทางอภิปรัชญา ความดีทางจริยศาสตร์อีกด้วย จากทั้งหมดที่ผู้วิจัยได้กล่าวมาทำให้เห็นคุณค่าและเห็นความสำคัญของความงามในประติมากรรมปราสาทนครวัดได้อย่างแท้จริง

๕. บทสรุป

ในประเด็นเรื่องความมีอยู่แห่งความงามลักษณะอภิปรัชญาของพราหมณ์-ฮินดูนั้น แตกต่างจากแนวคิดตะวันตกนิยมแบบตะวันตกบางประเด็น พราหมณ์ฮินดูเชื่อในพระเจ้าเป็นความเชื่อประเภทเทวนิยม ซึ่งเชื่อว่าสิ่งที่มีอยู่สูงสุดคือพระเจ้าได้แก่พระพรหมนั่นเอง การมีอยู่ของทุกสิ่งไม่ว่าจะเป็นความงาม ความดี ความจริง ทุกสิ่งล้วนเป็นอำนาจหรือความประสงค์ของพระเจ้าทั้งสิ้น ฉะนั้น การที่จะเข้าถึงหรือเข้าใจความมีอยู่ของความงามได้จะต้องเข้าใจและรู้ความประสงค์ของพระเจ้าด้วย หากไม่เข้าถึงพระเจ้าหรือไม่เข้าใจลักษณะเฉพาะของพระองค์ก็จะทำให้เข้าใจความงามทางศิลปะของปราสาทนครวัดได้ยาก สำหรับข้อโต้แย้ง ในประเด็นเรื่องความมีอยู่ของความงามในประติมากรรมปราสาทนครวัด ทรรศนะตะวันตกก็มีแนวคิดที่ไม่เหมือนกันกับความงามในประติมากรรมปราสาทนครวัด ประติมากรรมของปราสาทนครวัด มีลักษณะความงามที่เป็นเอกลักษณ์ บ่งบอกถึงเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ความเชื่อความศรัทธา ความดีของบุคคลในสมัยนั้น แต่อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาความมีอยู่ของความงามแล้ว ความงามของประติมากรรมในปราสาทนครวัดมีลักษณะที่สอดคล้องและมีความสัมพันธ์กับความเชื่อศาสนา อาจกล่าวได้ว่า ความมีอยู่ของความงามของประติมากรรมในปราสาทนครวัดก็คือความดี การที่จะตัดสินว่าความงามนั้นมีอยู่หรือไม่ต้องพิจารณาถึงคุณค่าแห่งความดีไปด้วย เพราะฉะนั้นความงามของประติมากรรมในปราสาทนครวัดจึงมีลักษณะที่ไม่เหมือนแนวคิดตะวันตก

๖. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

- (๑) ควรมีการศึกษาประติมากรรมในปราสาทในประเทศต่างเพื่อให้เห็นความงามแบบหลากหลาย และเพื่อเข้าใจเจตนารมณ์จุดมุ่งหมายของความงามในสมัยนั้น ๆ
- (๒) ควรมีการศึกษาประติมากรรมในเชิงลึก โดยศึกษาประติมากรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้เห็นและเข้าถึงคุณค่าของความงาม
- (๓) ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบความงามของประติมากรรมตะวันตกและความงามของประติมากรรมในทัศนะตะวันออกเพื่อให้เห็นความเหมือนและความแตกต่างกัน
- (๔) ควรมีการนำหลักพุทธสุนทรียศาสตร์หรือสุนทรียศาสตร์ของแต่ละศาสนาวิเคราะห้เพื่อให้เข้าถึงความงามในมิติศาสนา

บรรณานุกรม

- กิริติ บุญเจือ. **ปรัชญาศิลปะ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒.
- _____. **ปรัชญาเบื้องต้น**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๑.
- จรูญ โกมรรัตนานนท์. **ศิลปะคืออะไร**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทต้นอ้อแถมมี จำกัด, ๒๕๓๙.
- _____. **สุนทรียศาสตร์ กรีก-ยุคฟื้นฟู**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- จิตร ภูมิศักดิ์. **ตำนานแห่งนครวัด**. พิมพ์ครั้งที่ ๖ .กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชนนิยม, ๒๕๕๔.
- จี ศรีนิวาสน์. **สุนทรียศาสตร์ ปัญหาและทฤษฎีว่าด้วยความงามและศิลปะ**. แปลและเรียบเรียงโดย สุเชาวน์ พลอยชุม, พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๔.
- นาวิณ ปัญญาหาญ. **สุนทรียศาสตร์เชิงพุทธในผ้าทอเมืองน่าน**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ตริง งาม. **ประวัติศาสตร์กัมพูชา**. ภาค ๑-๒ สำนักพิมพ์อมรม, ๒๕๑๗.
- มา โบ. **ต้นกำเนิดนครวัด**. กระทรวงพัฒนานครวัดเสียมเรียบ , ๒๕๑๓.